

Асен Игнатов

В ОЧАКВАНЕ НА ПУТИН

статии и анализи

Институт
за изследване
на близкото
минало

НОВ
БЪЛГАРСКИ
УНИВЕРСИТЕТ

НОВ БЪЛГАРСКИ УНИВЕРСИТЕТ

Книгата излиза с подкрепата
на Нов български университет

- © Асен Игнатов, автор
- © Христо Тодоров, предговор
- © Димитър Щ. Димов, предговор
- © Веселин Праматаров, корица
- © Институт за изследване на близкото минало, София, 2024

ISBN: 978-954-28-4547-8

Асен Игнатов

В ОЧАКВАНЕ НА ПУТИН

СТАТИИ И АНАЛИЗИ

Успоредни въведения

Асен Игнатов за Русия, Христо Тодоров	7
Асен Игнатов: думи и свят, Димитър Щ. Димов	16

Статии и анализи на Асен Игнатов

Руското философско-историческо мислене: основни мотиви и съвременен отзвук.....	29
„Руската идея“ в съвременните дебати. Руската идентичност и „новите идеологии“	71
Дух и власт. Себразбирането на руската интелигенция след края на комунизма	100
Евразийството в търсене на нова руска идентичност. Възраждане на мита за „евразийството“	109
Инструментализиране на православно християнство в Източна Европа днес. Богословски аргументи в политическата борба.....	137
Трудното откриване на индивида. Ценностна промяна и ценностни конфликти в Русия.....	168
Справянето с миналото в Русия	194
Руският образ на Европа днес: противоречията в политическото и културното възприятие.....	214
Геополитическите теории в Русия днес.....	242
Идеология, реторика и реалполитика. Идеологическите компоненти на руската външна политика.....	266

Преосмисляне на миналото и идентичността в съвременна Русия	295
Идеологическите координати на Владимир Путин. Човек без идеи или човек на всевъзможните идеи.....	325

Приложения

Интелектуалецът през социализма	337
От магия до магия. Комунистическото мислене и неговото наследство	340
Източноевропейските изследвания: осмисляне на грешките от миналото. Някои теоретико-методологически поуки от рухването на комунизма	354

АСЕН ИГНАТОВ ЗА РУСИЯ

Христо П. Тодоров

Всички текстове, включени в този сборник, с едно изключение са писани през последното десетилетие на ХХ век. По това време техният автор Асен Игнатов работи в реномиран научен институт за източноевропейски и международни изследвания в Кьолн. Със своите публикации и публични изяви Игнатов вече си е завоювал име на уважаван експерт по въпросите на руската история, политика и култура. Повечето текстове имат характера на аналитични доклади, предназначени най-вече за германската експертна общност. Докладите са публикувани в специализираното периодично издание на Кьолнския институт. Темата, която ги обединява, е Русия след разпадането на Съветския съюз. Интересът към тази тема в Германия, мога да свидетелствам за това от първо лице, по онова време беше голям далеч не само сред експертите, но и сред широката публика.

Този интерес се обуславяше от разнородни фактори. Обединението на Германия на 3 октомври 1990 г. не беше възможно без съгласието на все още съществуващия Съветски съюз. След обединението започна изтеглянето на многобройната съветска армия от територията на бившата Източна Германия. То беше обвързано със задължението Германия да поеме голяма част от разходите по настаняването на завръщащите се военни части на родна земя. Наред с това в началото на 90-те години имаше голяма вълна преселници от немските етнически общности в Съветския съюз към Германия. Страната беше решила да приеме тях и семействата им и да ги интегрира в немското общество. В някои райони възникнаха многобройни общности на изселниците, които започнаха да оказват влияние върху обществения живот. Започналите в Русия пазарни реформи направиха страната привлекателна за германския бизнес, който започна да вижда в нея добри перспективи за инвестиции и печалби. Както и преди, Русия си остана важен доставчик на енергоносители за Германия. Премахването на ограниченията за пътуване в чужбина за руски граждани доведе до бързо активизиране на връзките между Германия и Русия в областта на науката, образованието, изкуството и спорта. Отношенията между двете страни по време на управлението на президента Борис Елцин и на германския канцлер Хелмут Кол бяха приятелски.

1.

Интересът на германците към ситуацията в Русия се поддържаше също от голямата динамика на политическите процеси в самата Русия. Нека припомним съвсем набързо някои от най-важните факти. В средата на 80-те години по инициатива на тогавашния съветски партиен лидер Михаил Горбачов в Съветския съюз започнаха реформи. Тяхната главна цел беше демократизацията на обществения живот. Тези реформи получиха названието „преустройство“. Първото и най-важно средство за демократичното преустройство беше премахването на контрола на властта върху обмена на информация чрез медиите и гарантирането на широка публичност („гласност“) във всички сфери на живота. В международните отношения преустройството доведе до подобряване на отношенията със Запада и до значително двустранно съкращаване на арсеналите с атомно оръжие на Съветския съюз и САЩ. Но може би най-важната промяна, до която доведе политиката на преустройство в международен план, беше отказът на Съветския съюз да се намесва във вътрешните дела на страните от Източния блок – нещо, което през изминалите десетилетия той беше правил нееднократно. Благодарение на това и разбира се, главно благодарение на невиданата дотогава гражданска енергия, през 1989–90 година в страните от Източния блок чрез мирни революции (т. нар. „нежни революции“) бяха свалени от власт комунистическите правителства, проведоха се свободни избори и народите тръгнаха по пътя на либералната демокрация и пазарните реформи.

Отново във връзка с политиката на преустройство в края на 80-те години в самия Съветски съюз започнаха мощни дезинтеграционни процеси. В периода 1987–1991 г. в няколко съюзни републики (Казахстан, Азербайджан, Армения, Грузия, Литва, Латвия) по различни причини избухнаха вълнения и граждански конфликти, които централната власт неизменно се опитваше да потуши със сила. През зимата и пролетта на 1991 г. вече беше ясно, че в редица съветски републики има масови сепаратистки движения. Повечето съюзни републики бяха обявили своя суверенитет, а част от тях бяха обявили дори, че излизат от съюза. За да се предотврати пълното разпадане на съюза, през март 1991 г. се проведе референдум за запазване на съюза като федерация на суверенни държави, а това предполагаше да се подпише нов съюстен договор. За да предотвратят подписването на такъв договор, през август 1991 г. група високопоставени военни и цивилни лица от съветското ръководство се опитаха да узурпират държавната власт. Опитът за държавен преврат се оказа неуспешен и това катализира процеса на разпадане на Съветския съюз. Този процес завърши с подписването на

т. нар. „Беловежко споразумение“ между Русия, Украйна и Беларусия за разпускане на съюза. След като на 25 декември 1991 г. официално беше обявено прекратяване на неговото съществуване, Русия се превърна в напълно независима държава.

Изграждането на институциите на Русия като федерална република с представително управление и провеждането на пазарни реформи през 90-те години мина през много трудности и драматични конфликти. Водещата политическа фигура през този период беше Борис Елцин. Той беше президент на Руската федерация в два последователни мандата през периода 1991–1999 г. По инициатива на Елцин започнаха радикални икономически реформи, начело на които застана икономическият министър Егор Гайдар. Срещу реформите имаше силна съпротива, тъй като за тях трябваше да се плати висока социална цена. Лидери на съпротивата станаха председателят на парламента Руслан Хасбулатов и вицепрезидентът на Русия Александър Руцкой. През 1992–1993 г. се разрази остра конституционна криза на дувластие между парламента и президента, която накрая намери решение по насилствен път в полза на президента. През 1994–1996 г. правителството на Елцин води кървава война с отцепилата се от Русия Чеченска република. Тъй като не се намери трайно решение на този конфликт, през 1999–2000 г. войната избухна наново, докато накрая с цената на много жертви и огромни разрушения централното правителство успя да сломи съпротивата на сепаратистите. Друг голям катаклизъм беше избухналата през 1998 г. в Русия икономическа криза, довела до колапс на публичните финанси и на националната валута. В края на десетилетието здравето на Елцин се влоши драматично. На 31 декември 1999 г. той изненадващо обяви, че се оттегля от поста си и оставя за свой наследник тогавашния министър-председател Владимир Путин.

Докладите на Асен Игнатов са писани на фона на събитията през това бурно десетилетие. Те неизбежно малко или много засягат някои от тези събития, както и свързани с тях личности. Анализите на Игнатов обаче съвсем не са анализи на актуалната политика. Тя присъства в тях само като далечен отглас. Както подобава на истински философ, авторът търси не конкретни обяснения на конкретни събития, случващи се в настоящето, а се стреми да изясни дълбинните философски идеи и устойчивите умствени нагласи, които трайно определят ценностите и колективните стереотипи на руснаците. Напълно основателно той приема, че разбирането на тези трайни неща, уталожили се в руската интелектуална традиция, би могло да се използва като ключ към разбирането на конкретни решения, действия, норми и институции в настоящето. Целта на автора е наистина амбициозна: чрез добросъвестно направена история на идеите

да се хвърли светлина върху една много динамична, объркана и хаотична съвременна действителност.

2.

Дванадесетте доклада, посветени на Русия, са подредени в сборника не в хронологичен, а в логически ред. В самото начало са текстове, посветени на важни от идейно-историческа гледна точка ключови теми, понятия, интелектуални позиции и личности, без познаването на които руските дискусии по един или друг въпрос биха си останали трудно разбираеми. По-нататък следват доклади на все по-конкретни и все по-близки до нашата съвременност теми. Ценността на тези текстове, писани преди 25–30 години, за съвременния читател според мен се състои в това, че те позволяват да се види по-добре и да се осъзнае по-ясно онзи интелектуален и социално-психологически климат, от който черпи своите жизнени сили режимът на Владимир Путин, просъществувал от встъпването му в длъжност през 2000 г. до наши дни. Зад заглавието на сборника се крие не някаква наивна историческа телеология, която казва, че Русия от 90-те години просто чака неизбежната поява на „своя“ диктатор, а по-скоро намерението да се покаже как една мрежа от сложно преплетени фактори от идейно естество е допринесла за това появата на диктатор да стане възможна. И днес трудно ще се намери толкова добър познавач и анализатор на най-важните трайни теми и сюжетни линии в руската интелектуална традиция през последните две-три столетия като Асен Игнатов. Затова и неговите свидетелства от 90-те години заслужават нашето внимание.

В центъра на руското философско мислене от XVIII век насетне стои един решаващ въпрос – въпросът за културната идентичност на Русия и за нейната особена историческа мисия. Този въпрос е от философско-историческо естество. Затова и философията на историята е онази философска дисциплина, която още от самото начало има в Русия ясен приоритет пред останалите части на философията. Пьотър Чаадаев, който се смята за основоположник на руската философия в модерната епоха, създава не логика, не теория на познанието, не онтология, не етика, не философия на правото и пр., а именно философия на историята. Философията на историята се обособява като отделна дисциплина през XVIII век, достигайки своя апогей през първата половина на XIX век в творчеството на Хегел и Маркс. Тя се появява като резултат от взаимодействието на такива фактори като секуларизирането на християнската есхатология, прогресът на модерната наука с нейното безгранично доверие в човешките възможности за познаване

на закономерности, появата на националните държави и нуждата на всяка от тях да намери и утвърди своята политическа и културна идентичност. Философско-историческото мислене е холистично. То не се задоволява с изучаването на отделни събития и последователности от събития с ясни времеви граници – това е работа на историографията. Философията на историята се интересува от историята в нейната цялост, от нейната посока, цел, смисъл и закономерности. Поради тези свои особени характеристики философията на историята е годна да отговори на изконната руска интелектуална потребност да се намери отговор на въпроса за спецификата на Русия и за посоката на нейния път. Както отбелязва Асен Игнатов, Чаадаев създава рамката на бъдещите философско-исторически дебати в Русия като формулира опозицията между два културни свята – светът на Русия и този на Европа.

През XIX век се оформят два големи философски лагера – лагерът на „славянофилите“ и този на т. нар. „западници“. Взети в своята крайност, позициите на славянофилите и западниците се изключват взаимно. Славянофилите (Иван Киреевски, Алексей Хомяков и по-късно Николай Данилевски) настояват, че по своите съществени черти руската култура е несъвместима с тази на Запада. Още тук се проявява една важна особеност на руското мислене, която се е запазила и до ден-днешен (в наши дни в руската политическа лексика се е настанил изразът „колективен Запад“) – Западът се мисли като нещо единно, хомогенно, непроменливо и вътрешно недиференцирано. Изобщо за славянофилския начин на мислене е характерна един вид организмична представа за народите и културите. В духа на романтизма славянофилите гледат на тях като на един вид завършени в себе си „живи същества“. От тук идва и силната им склонност да се придържат към циклични морфологични концепции за историята, какъвто е случаят с тази на Николай Данилевски. Морфологичната характеристика на Запада го свързва с трайни колективни нагласи като абстрактна разсъдъчност, ориентираност към ползата и господството на частните интереси и отношения между хората, регулирани от формализма на правото. В Русия, напротив, в основата на живота са залегнали органичната цялост на мислене, вяра и чувства, безкористната привързаност към общността и любовта като базово отношение между хората. Както ранните, така и по-късните славянофили смятат, че като културна цялост Русия превъзхожда Запада по своята творческа сила. Оплетен в готови разсъдъчни схеми и формални правила, Западът е способен чрез безкрайни повторения да усъвършенства до детайли познатото и готовото, но е безсилен да създава радикално ново и непознато. На този огромен творчески потенциал се дължи и специфичният руски „месианизъм“. Той също е устойчиво общо място в руската

философия на историята. Русия има специална общочовешка мисия, която я прави в края на краищата несъпоставима с другите народи и култури и ѝ осигурява морално превъзходство над тях.

Асен Игнатов не се уморява да подчертава, че в контекста на противопоставянето между Русия и Запада в лицето на Запада (или на Европа) преобладаващата част от славянофилите, а и появилите се по-късно т. нар. „евразийци“ (Пьотър Савицки, Лев Карсавин, Николай Трубецкой) виждат преди всичко съперник и враг. Мисленето за Запада е просмукано от смесица от възхищение, недобронамерена завист и омраза. Една от устойчивите културни нагласи, грижливо култивирана от руската интелигенция, е белязана от знака на чувството за недооцененост, обида и наранено самолюбие. Игнатов ясно вижда и многократно казва съвсем директно, че руската интелектуална и художествена култура поддържа у хората болезнен комплекс за малоценност спрямо Запада. Този наследен комплекс за малоценност носи в себе си едно опасно етическо следствие – в случаите на конфликт със Запада Русия няма никакви морални задръжки, за нея значение има единствено силата. Този базов аморализъм може ясно да се види днес в поведението на страната в хода на войната в Украйна. Русия не се колебае да нарушава маса международни договори и конвенции, които тя самата е приела. Достатъчно е насажданото от държавната пропаганда убеждение, че страната воюва с „колективния Запад“, за да паднат пред руската страна всички морални и юридически бариери.

В самия край на един от своите най-ценни текстове „Руската идея“ в съвременните дебати. Руската идентичност и „новите идеологии“ Асен Игнатов предлага кратка обобщена типология на стандартните противопоставяния между Русия и Запада, извлечена от меродавната руска литература. Ще цитирам това място без съкращения, защото то е колкото информативно, толкова и красноречиво:

„Това потвърждава допускането, че за руската душа и руската история са характерни определени матрици, тоест мисловни структури и фигури, които подобно на алгебрични формули могат да получат различни числови стойности, но въпреки това остават идентични. Към подобни мисловни архетипи очевидно спадат следните постулати:

- Общността по принцип е добра, отделният индивид по принцип е съмнителен;
- Държавата е по-важна от отделния субект;
- Земята не принадлежи на отделния човек;
- Ние сме длъжни на отечеството, отечеството не ни е длъжно;
- Русия е по-добра от останалия свят;
- Социалната справедливост е по-висша от свободата;

- Справедливостта означава равенство;
- Моралът е по-висш от правото и правосъдието;
- Лъжливите идеи са престъпление;
- Този, който не познава истината, е неморален;
- Правилните идеи са по-важни от таланта.“ (с. 74)

Всички тези опозиции заслужават специално внимание. На множество различни места в своите доклади Игнатов е намерил начин да им обърне такова внимание. От решаващо значение обаче е това, че всички тези архетипни схеми на мисленето са живи и продължават да определят мисленето в съвременна Русия.

Буди искрено възхищение не само дълбочината, с която авторът излага философско-исторически идеи от миналото, но и неговата голяма аналитична чувствителност към съвременния интелектуален живот. На внимателния читател едва ли ще убегне, че авторът е преработил огромен съвременен материал и че познава в детайли най-важните съвременни интелектуални течения в руската мисъл и най-важните техни представители. Това му позволява на фона на идейното наследство на множество автори от миналото да се отнесе по сериозен и непредубеден начин към руската културна и политическа ситуация през 90-те години, да осмисли такива неща като съвременната роля на православно християнство в живота на страната, сложното и двусмислено отношение към близкото съветско минало, необичайно голямата роля на геополитическата аргументация, бавната и трудна деидеологизация на руската външна политика и пр.

Последният от докладите за Русия през 90-те, писан и публикуван през 2000 г., е посветен на Владимир Путин, който току-що е встъпил в длъжност като президент на Руската федерация. Игнатов оценява възгледите на Путин като противоречиви, объркани и еkleктични. В тях той намира както елементи от традиционните за руското мислене изолационизъм и месианизъм, така и елементи от либерално-демократично мислене. Това обаче изглежда не смущава автора, защото по начало еkleктичността е доста разпространена черта на мисленето в Русия. В текста се долавя известна съдържана надежда, че с идването на относително младия Путин на власт на мястото на стария и болен Борис Елцин либерално-демократичните промени в страната ще получат нов импулс. Аз самият си спомням, че в началото Путин будеше надежди, че под неговото управление Русия ще намери начин за мирно и добронамерено сътрудничество с Европа и Запада като цяло.

Впоследствие обаче се случиха съвсем други неща. Бързо се видя, че Путин е дошъл на власт начело на един биографично свързан с КГБ безкрайно безскрупулен и алчен елит, който на практика взе държавата „на абордаж“. През 2005 г. Путин нарече разпадането на Съветския съюз

„най-голямата геополитическа катастрофа на века“, с което обяви съживяването на традиционните за Русия имперски амбиции. Тези в основата си месиански амбиции намериха идейна подкрепа в наследството на руския философ емигрант Иван Илин (1883–1954), който по инициатива на самия Путин се превърна в нещо като „държавен философ“ на съвременна Русия. През 2008 г. дойде руското военно нахлуване в Грузия, през 2014 анексията на Крим и Донбас, през 2015 военната интервенция в Сирия, а през февруари 2022 г. – пълномасщабната руска агресия в Украйна с цел нейното унищожение като държава, която трае до сега. В страната постепенно бяха ликвидирани голяма част от завоеванията на Елциновата демокрация, колкото и стихийна и хаотична да беше тя. Опозиционните сили бяха задушени, медиите бяха поставени под контрола на държавата, кълновете на правова държава бяха ликвидирани, с помощта на страх и държавна принуда гражданите бяха изолирани от политическия процес. С една дума, по време на траещото повече от две десетилетия управление на Владимир Путин Русия се превърна в тиранична, агресивна експанзионистична сила, воюваща с „колективния Запад“, сила, потъпкваща всички принципи на гражданското, наказателното, международното и хуманитарното право. Иначе много прозорливият Асен Игнатов очевидно не е имало как да предвиди всички тези развития, когато пише своя кратък очерк за Путин.

Накрая искам да кажа няколко думи за последния текст от сборника. В него Асен Игнатов говори не за Русия, а за пропуските и неудачите на западните научни изследвания, посветени на Източна Европа и Съветския съюз от периода на Студената война. Игнатов познава тази сфера, защото самият той години наред работи в специализиран в тази област научен институт. Напълно се солидаризирам с автора в неговата оценка, че този тип изследвания са страдали от два главни порока. Единият се състои в неразбирането на самата природа на политическите режими зад Желязната завеса и системното подценяване на тяхната репресивност чрез изключването им от обхвата на понятието „тоталитаризъм“. Другият пък се състои в „банализиране“ или „нормализиране“ на тези режими чрез представянето им като специфичен вариант на иначе всеобхватния исторически неизбежен процес на модернизация. Първият порок, както отбелязва Игнатов, се дължи на това, че значителна част от изследователите в тази област след 60-те години имат марксистки ляво-комунистически и антикапиталистически убеждения и просто не желаят да видят истината за комунизма в Съветския съюз и Източна Европа в очите. Те просто водят своята собствена класова борба. Другият порок е резултат от дефект на изследователската методология. Онези изследователи, които са приели за основа теорията за модернизацията и залагат главно на количествени методи при изучаването

на обществата, виждат в параметрите на развитие на източноевропейските общества само количествени различия със западните страни, но са неспособни да видят качествената разлика между тях. И левичарските, и позитивистко-сциентистките среди в научната общност на изследователите на Съветския съюз и Източна Европа от периода на Студената война се оказват абсолютно неспособни да предвидят краха на комунистическите режими през 1989–1991 г.